

МІЖ МИНУЛИМ І МАЙБУТНІМ: ДО 90-РІЧЧЯ ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ

<https://doi.org/10.15407/uhj2026.04.190>
УДК 94(477)“1985/1991”:001.32:329

Олексій ГАРАНЬ

доктор історичних наук, професор, професор кафедри політології,
Національний університет «Києво-Могилянська академія» (Київ, Україна)
haranov@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-5526-3006>

«ПЕРЕБУДОВА» В ІНСТИТУТІ ІСТОРІЇ АН УРСР: СПОГАДИ «НЕФОРМАЛА» ІЗ «СЕКТОРА ПРОБЛЕМ ІДЕОЛОГІЧНОЇ БОРОТЬБИ»

Мета. «Перебудова» 1985—1991 рр. в Інституті історії АН УРСР розкривається у низці узагальнювальних праць та оглядів роботи Інституту, а безпосередньо цій темі присвячено праці І. Колесник. Насамперед аналізуються процеси, що відбувалися на поверхні або ж «вгори»: у роботі керівництва Академії наук, Інституту історії, керівників відділів. За кадром лишається нурт «знизу», людські почуття, дії, переоцінка власного досвіду. Окресленню, бодай частковому, цих аспектів присвячена дана розвідка, побудована на спогадах учасника «неформального руху» (нових організацій поза контролем КПРС), молодого дослідника, який працював в Інституті саме в 1985—1991 рр. у «секторі проблем ідеологічної боротьби» (очолюваного заступником директора І. Хворостяним), що був частиною відділу зарубіжної історіографії. **Базою дослідження** є власний досвід автора, нотатки й документи нових організацій, самвидав, спогади учасників подій. Оцінки автора самокритичні, але неминуче суб'єктивні. **Основні результати.** «Перебудова» в Інституті історії реалізовувалася і залежала значною мірою від самих співробітників, їх професійного, ідеологічного та морального вибору, поступової переоцінки історії та політики. Вони, часом несподівано, розкривали себе у критичних ситуаціях; в оцінці їх дій необхідна відмова від чорно-білого тлумачення. До Народного Руху вступила третина співробітників; колектив висунув демократа В. Черняка під

Цитування: Гарань О. «Перебудова» в Інституті історії АН УРСР: спогади «неформала» із «сектора проблем ідеологічної боротьби». *Український історичний журнал*. 2026. № 4 (589). С. 190—207. <https://doi.org/10.15407/uhj2026.04.190>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2026. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

час перших «напіввільних» виборів 1989 р. Керівництво Інституту не блокувало ці процеси, а І. Хворостяний їх підтримував. За його ініціативою в 1988 р. з'явилися перші, нині незаслужено призабуті, препринти — розмножені на ротапринті машинописи статей, уже з обережними оновленнями, але все ще з радянськими штампами. Серед маловідомих сторінок також створення «Народної спілки сприяння перебудові». **Перспективи досліджень.** Історики-свідки цих подій мають докластися до їх висвітлення, до живої, усної історії. Такими джерелами зможуть користатися молодші дослідники періоду «перебудови» та його історіографії.

Ключові слова: *«перебудова», Інститут історії Академії наук Української РСР, ідеологічна боротьба, буржуазні українознавці, неформальні об'єднання, Рух.*

Термін «перебудова» в СРСР має багато тлумачень. У цій публікації він вживається в широкому сенсі — як сукупність реформ у СРСР 1985—1991 рр., що призвела до кардинальних змін у всіх сферах, зокрема і в історичній науці [1, с. 13].

«Перебудова» 1985—1991 рр. в Інституті історії АН УРСР (далі — Інститут) розкривається у низці узагальнювальних праць та оглядів функціонування установи [2—6], а безпосередньо цій темі присвячено праці І. Колесник [1; 7]¹. Насамперед проаналізовано процеси, які відбувалися на поверхні або ж «вгорі»: у роботі керівництва Академії наук (далі — АН), Інституту, керівників відділів, домінують переліки постанов, імен, видань. За кадром лишається нурт «знизу», серед молодшого й середнього ешелону, людські почуття, дії, переоцінка власного досвіду. Тож окресленню, бодай частковому, саме цих аспектів і присвячені дані спогади. Автор уже робив таку спробу в науково-популярному виданні [8, розділ III]. Нинішня публікація є уточненою та доповненою, має відповідний апарат, її оприлюднення в провідному історичному часописі матиме свою унікальну аудиторію науковців і працівників освіти.

У квітні 1985 р. генеральним секретарем ЦК КПРС обрали М. Горбачова. Мене ж тоді доля привела до Інституту історії, де я «прожив перебудову» як молодший науковий, згодом — науковий співробітник та учасник «неформального руху» (організацій, утворених поза контролем компартії), за що й отримав прізвисько «Льошка-неформал» (оцінки автора — самокритичні, але неминуче суб'єктивні). Мій прихід до Інституту був парадоксально пов'язаний із потугами останніх керівників СРСР виграти ідеологічну боротьбу із Заходом.

У 1984 р. я закінчив аспірантуру на кафедрі міжнародних відносин Київського держуніверситету ім. Т.Г. Шевченка, ще майже рік правив текст дисертації, але що ж далі? Місць на кафедрі, як і в невеличкому МЗС України, було обмаль. Допоміг випадок. Доробляв дисертацію в бібліотеці Інституту наукової інформації із суспільних наук АН СРСР («ИНИОН») у Москві, де було велике спецховище («спецхран»), куди потрапити можна було лише маючи запит від свого університету. В Україні закордонної літератури, особливо суспільної, було обмаль. Тож написання якісної дисертації з міжнародних відносин без використання московських фондів було неможливим.

¹ Окрема подяка Г. Боряку та О. Ясю за допомогу в підготовці цієї публікації.

Уже збирався на поїзд до Києва і раптом перед самим закриттям бібліотеки зустрів Василя Миколайовича Ткаченка, який колись викладав у мене в університеті. Саме на його лекціях ми вперше почули про «об'єктивні суперечності» між «братніми соціалістичними країнами». Тоді навіть казати таке було ледь не революційним підходом. Ткаченко ж про це оповідав із посиланнями на теоретичну марксистську й академічну радянську літературу, підштовхуючи студентів до роздумів.

Сказав Ткаченкові, що шукаю роботу. А це був саме той період, коли Москва вимагала дієвої «контрпропаганди» проти «імперіалістів». От Василь Миколайович і порадив: «В Інституті історії Академії наук є цікавий заступник директора — Ігор Михайлович Хворостяний, який створює “сектор проблем ідеологічної боротьби”. Потрібні люди зі знанням іноземних мов». Я вважав, що ідеологічна боротьба з капіталізмом справді загострюється і варто бути «на передовій»: «Як і в аспірантурі, читатиму західну літературу, знаходитиму, за що критикувати, робитиму корисну справу».

Праці «буржуазних авторів» про Україну, а тим паче «українських націоналістів», перебували у «спецхранах». А ще про них можна було прочитати в радянській пропагандистській літературі (цікаво, що в московських бібліотеках низка історичних праць М. Грушевського була у відкритому доступі). Та навіть це давало поживу для роздумів. А для «критики» треба ж було читати ще й оригінали.

Тоді в назві Інституту навіть слова «Україна» не було (прибрали в 1953 р. і повернули лише 21 листопада 1990 р., якраз після вилучення з Конституції УРСР статті про «керівну роль КПРС» та II зборів Руху, що закріпили курс на незалежність). Усі спілкувалися російською, а українською — хіба що у відділі історії феодалізму, де вивчали добу козаччини². Тож аспірант відділу «історії дружби народів» Дмитро Табачник (згодом одіозний віцепрем'єр і міністр освіти у В. Януковича), ідучи до курилки повз цей відділ, казав: «Цвірінькають цією українською».

Сектор І. Хворостяного, створений у 1994 р., був частиною більшого відділу зарубіжної історіографії та історичних зв'язків України із зарубіжними країнами (навесні 1991 р. його перейменують у відділ зарубіжної україністики, а в 1992 р. — на відділ історіософії України під керівництвом В. Ткаченка). Очолював відділ Іван Сергійович Хміль, ветеран Другої світової війни, з достатньо ортодоксальними ідеологічними поглядами, але як керівник він був людяним і ліберальним у спілкуванні. Моя відповідальність — «буржуазні фальсифікації становища робітничого класу в Україні». Зараз, згадуючи це (а мав уже 26 років, майже кандидат наук), думаю: «Яким йолопом я був!». Але взявся. Наївність і віра в комуністичні ідеї.

На методологічних семінарах для молодих вчених в Інституті було нуднувато, але колеги казали про двох метрів, завжди цікавих — Станіслава Владиславовича

² Є цікава оцінка, хоча можливо й дещо перебільшена, щодо мови спілкування в Інституті в 1970—1980-х рр. в інтерв'ю історика Я. Дзири, котре він дав напівпідпільно канадському досліднику С. Величенку восени 1988 р.: «То казка. То реклама. Там ніхто не розмовляє [українською], ніхто не пише, жодна людина. Крім Федора Павловича Шевченка, може так ще Смоля. Я так його ближче не знаю. А так тих старших, що за моїх часів були співробітниками — жодна людина і не розмовляє, і не пише українською мовою» [9, с. 9].

Кульчицького (відомого історика-економіста й демографа) та Віктора Савовича Ковалю, який досить нестандартно писав про Другу світову. Він, наприклад, вважав, що відкриття Вашингтоном і Лондоном фронту в Північній Африці, а не у Франції, не було пов'язане з очікуванням взаємовиснаження СРСР та Німеччини, а це суперечило традиційній радянській історіографії [10]. У його книзі «Барбаросса» (друге видання 1982 р.) описувався механізм творення тоталітаризму й геноциду євреїв — теми, які в СРСР насправді не любили порушувати [11]. Тож докторську дисертацію так і не захистив. У відділі «історії Великої Вітчизняної війни» В. Коваль відчував тиск³, тому перейшов до відділу І. Хмілья, де, попри завдання «критики буржуазної історіографії», атмосфера була ліберальнішою: співробітники читали цю літературу й обговорювали її на засіданнях відділу та між собою.

Книжки Ковалю розкупували, на відміну від продукції про «керівну роль компартії» і «віковічну дружбу народів». Віктор Савович доводив, що історія не може бути нецікавою, учив розбивати текст на параграфи, підпараграфи (аби сконцентруватися на невеличкому сюжеті, думці), робити підзаголовочки, аби інтригувати читача. Я потім неодноразово використовував цю науку.

Першою у «спецхрані» я прочитав монографію Джеймса Мейса [12]. Історія України не викладалася як окремий предмет у школі чи на «міжнародних відносинах» в університеті. Тож про «українізацію» я дізнавався від Мейса. Якось колега запитав, куди йду в «неприсутній» день («присутньою» була друга половина дня у вівторок і четвер), а я ляпнув, що «на зустріч із прекрасним»⁴.

Ксероксів, комп'ютерів не було, тому всі записи робив від руки, а коли не міг відірватися і лишався працювати під час обіду один у «спецхрані», мене закривали на ключ. Та коли дійшов до 1933 р., не зміг далі читати: таким страшним ударом стала правда про Голодомор. Працюючи надалі у «спецхрані», зрозумів: критикувати «буржуазні фальсифікації» не зможу. Мені, наївному, здавалося, що можна досліджувати міжнародні відносини періоду козаччини. На початку 1986 р. порадився з Валерієм Смолієм (який у грудні 1985 р. захистив докторську дисертацію з цього періоду). Смолій мене відмовив, бо зрозуміло, що й там я зіткнувся б із радянською фальсифікацією. Що ж робити?

26 квітня 1986 р. сталася Чорнобильська трагедія, наслідки якої замовчувалися керівництвом як у Москві, так і в Києві. І саме московська «Литературная газета» змогла 24 вересня 1986 р. опублікувати статтю відомого українського поета-комуніста Б. Олійника про відсутність повної правди щодо радіаційного

³ Наприклад, були претензії до розділів, написаних В. Ковалем про міжнародне становище за часів війни до восьмого тому десяти томної історії УРСР. Згадувалося навіть про «політичні шкідливі оцінки у текстах В.С. Ковалю» (Науковий архів Інституту історії України. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 1323. Арк. 11—12, 21 (Протоколи № 1—4 редколегії «Історії Української РСР». 11.03—17.10.1980 р.)) [6, с. 322—323].

⁴ Згодом Мейс переїхав до України, мав честь працювати разом із ним на кафедрі політології Могилянки. Джеймс допомагав і мені, і багатьом іншим, і цілій редакції газети «День», де він також працював, у вичитуванні англomовних текстів. Пішов із життя у 52 роки, у нього були індіанські гени, на які алкоголь діяв шкідливо. Не всі, на жаль, це розуміли. Символічно, що у 2016 р. в Києві перейменували вулицю Колективізації на вулицю Джеймса Мейса.

забруднення. Я намагався додзвонитися до нього у Спілку письменників, один раз він взяв слухавку, але контактувати з незнайомою людиною не захотів, може побоювався провокації.

Зрештою написав листа Горбачову щодо радіаційного забруднення. Прийшла відповідь із Київського міського комітету КПУ із запрошенням на зустріч. Як тоді перелякалися батьки! Адаже скарга до Кремля на брехливі партійні органи могла погано скінчитися. Та за день до мого візиту на центральному телебаченні показали документальний фільм про Чорнобиль. Йшлося і про те, що людям не сказали всієї правди. Тож у міськкомі відбувся «обмін думками» та й все.

У 1987 р. в Україні почали народжуватися об'єднання «зелених», а згодом інші «неформальні» об'єднання. Одним із перших був Український культурологічний клуб (далі — УКК). У серпні 1987 р. компартійні органи зобов'язали Інститут відрядити на публічне засідання клубу комсомольців, які мали «дати відсіч» УКК.

Ми прийшли, послушали виступи дисидентів Сергія Набоки, Євгена Сверстюка, Леоніда Мілявського про історію України, культуру, мову. Частково це викликало несприйняття. Але ж я встиг начитатися закордонних авторів, тому для мене їхні тези не були несподіванкою. Наш похід на засідання нічим не завершився: комсомольці Інституту не виступали ні там, ні після. Натомість 18 жовтня 1987 р. у «Вечірньому Києві» вийшла розгромна стаття журналіста О. Швеця «Театр тіней, або Хто стоїть за лаштунками так званого Українського культурологічного клубу».

Кожен день починався з черг у газетних кіосках: до московських «флагманів» підтягнулася «Літературна Україна» та деякі інші. А 19 лютого 1988 р. завідувач відділу «історії Великої Жовтневої соціалістичної революції» Юрій Гамрецький⁵ у газеті «Радянська Україна», органі ЦК КПУ, надрукував нарис про В. Шахрая, одного з перших в Україні націонал-комуністів. Схожі статті про незаслужено замовчуваних революціонерів виходили десятками в Москві та Ленінграді. Але 13 березня газета «Советская Россия»⁶ опублікувала лист сталіністки, вчительки хімії Ніни Андреевої «Не можу поступатися принципами», який, зрештою, 5 квітня в газеті «Правда», органі ЦК КПРС, був названий «маніфестом антиперебудовчих сил». Та поки ситуація залишалася непевною, політбюро ЦК КПУ «перестрахувалося» і 30 березня ухвалило секретну (!) постанову, де статтю Гамрецького визнали «політично помилковою»⁷. В Інституті провели «закриті партзбори» — нас, комсомольців, не допустили. Гамрецькому оголосили догану. Лише одна людина утрималася при голосуванні — це була завідувачка спецхрану (!), кандидат наук Неля Герасименко. Згодом жартували, що Неля — «єдиний справжній чоловік» в Інституті.

⁵ За словами Олексія Яся, «постать доволі колоритна й примітна». Зокрема, чекав на затвердження ВАК наукового ступеня доктора історичних наук майже шість років (1970—1976). Докторська дисертація «Ради робітничих депутатів України у 1917 році» [6, с. 268].

⁶ Орган ЦК КПРС, Верховної Ради та Ради міністрів РРФСР.

⁷ Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 1. Оп. 11. Спр. 1848. Арк. 57—58 (фотокопію див. тут: URL: <https://proletar-ukr.blogspot.com/2018/07/blog-post.html> (дата звернення: 15.05.2025)).

5 червня 1988 р. екологи з об'єднання «Небайдужі» оголосили про несанкціоновану владою ходу на захист Голосіївського лісу: від самого лісу Хрещатиком до тодішньої «Арки дружби народів» над Дніпром. Мені було цікаво, як реагуватимуть і люди, і влада. Але був і страх. За місяць я мав поїхати до Франції. На той час я вже став кандидатом наук з міжнародних відносин, мав 29 років, але жодного разу не був за кордоном! А що як «настукують» у КДБ і викреслять зі списків на поїздку? Наважився піти. Ми пройшли центром міста, Хрещатиком, дійшли до парку. А там уже відбувся дозволений владою мітинг. Зокрема, Олександр Шейкін, майстер Дарницького вузла зв'язку, повідомив, що днем раніше, 4 червня, у газеті «Известия» з'явилося інтерв'ю академіка, соціологині Тетяни Заславської про потребу започаткувати «народні союзи на підтримку перебудови». Шейкін запропонував зробити це й у Києві. Я вирішив записатися, але після повернення з Франції. Не по-геройськи вийшло.

Натомість «виявив себе» в іншому епізоді. На XIX конференцію КПРС (червень 1988 р.) Горбачов уперше надав можливість висувати декілька кандидатів на одне місце. На відкриті партзбори в Інституті запросили й комсомольців. З Печерського райкому КПУ традиційно «спускається» одна кандидатура. Було лячно, але підняв руку: «Товариш Горбачов каже, що потрібні альтернативні вибори, а у нас їх немає». Уже не пригадаю, мабуть, проголосували за безальтернативного кандидата, але мені було не до того, бо сам злякався. Та І. Хворостяний, який попоїздив світом, мислив не прямолінійно, був відкритий до нових ідей і мене «прикривав»⁸. Я розумів: якби опинився в іншому відділі, наприклад, «історії дружби народів СРСР» на чолі з «ортодоксом» Ремом Симоненком, міг би попрощатися зі своєю роботою.

Повернувшись із Парижу, знайшов створену Шейкіним «Народну спілку сприяння перебудові» (спочатку використовувалася російськомовна назва — «Народний союз содействия перестройке», далі — НССП). Там були робітники, інженери, два викладачі Вищої школи міліції Олександр Зирянов і Олександр Ємець. Дехто на них косився з підозрою, а Ємець, своєю чергою, на занадто активного історика... Згодом до НССП приєдналися В. Крижанівський, майбутній народний депутат і перший посол України в Росії, А. Куликов, який став одним із батьків-засновників сучасної української телерадіожурналістики.

Ми не були радикалами — здебільшого російськомовні ліберали із загальнодемократичними гаслами. Хворостяний допоміг влаштувати зустріч НССП із Печерським райкомом КПУ, членом якого він був. За столом він сидів з боку «того табору», але було зрозуміло, що він з нами.

НССП шукала контактів із письменниками, аби брати участь у заснуванні народного руху. Іван Драч дивився на нас з Ємцем із підозрою. Натомість поет Вік-

⁸ І. Колесник писала про третє покоління істориків, які народилися наприкінці 1940-х — на початку 1950-х рр. (Хворостяний народився в 1945 р., я, щоправда, у 1959 р.) і зазначала, що саме генерація 35—40-річних людей виявляла найбільшу соціальну активність у процесах «перебудови», бо вони формувалися під впливом відлиги, «шістдесятників», «розрядки», західної культури й молодіжної контркультури [7, с. 30—31, 34].

тор Терен порадив зустрітися із секретарем парткому Інституту літератури АН В'ячеславом Брюховецьким — «це свята людина!».

Перетнутися було неважко: Інститут літератури на третьому поверсі будівлі, що на Кірова, 4 (нині вул. Грушевського), а Інститут історії — на п'ятому. За секретаря парткому Брюховецького комуністи Інституту літератури активно долучилися до творення «Народного Руху України за перебудову». 30 січня 1989 р. в невеличкому залі Інституту літератури не було де яблуку впасти. Перший проект програми Руху зачитував друг Брюховецького Сергій Іванюк, який згодом став одним із тих, хто відновлював Києво-Могилянську академію, а потім був її ректором.

Коли ідея Руху вже носилася в повітрі, мій колега по Інституту історії Юрій Бауман порадив сходити від імені НССП до Мирослава Поповича в Інститут філософії АН. Так і відбулося наше знайомство. 18 березня 1989 р. Попович очолив Координаційну раду ініціативних груп Києва та області зі створення Народного Руху (я та інженер Станіслав Горбач теж увійшли від НССП до її складу) [13]. Головування комуніста Поповича прислужилося Рухові, адже його не можна було звинуватити в антикомунізмі⁹.

Оскільки Спілка письменників (яка була, от іронія долі, навпроти ЦК КПУ) легітимізувала ідею Руху, швидко почали утворюватися його осередки. Третина (!) співробітників Інституту історії, який тоді був під щільним контролем ЦК КПУ та КДБ [4, с. 27], записалася до лав Руху. Багато співробітників швидко перейшли на українську — це було природно, бо походили з україномовних сімей, читали джерела українською, хоча домішки русизмів лишалися надовго. Говорити українською ставало «модним», ознакою інтелектуальності. Я теж зробив чергову спробу, обклався словниками, навіть здолав українською «Братів Карамазових» Ф. Достоевського. На зустрічі з письменником В. Яворівським в українознавчому клубі «Спадщина» при Будинку вчених АН я поставив питання, перекладаючи подумки з російської. А Яворівський каже іронічно: «Ви, мабуть, з Інституту історії, це чутно з вашої мови». Тоді я ще спілкувався двома мовами. Остаточну крапку для себе поставив у Могилянці: якщо пропагуємо українську мову, треба нею спілкуватися всюди, а не тільки в межах аудиторії.

Під час створення Руху в Інституті історії люди розкривалися несподіваними вчинками. От, наприклад, до мене звернувся колега середнього віку, який завершував докторську: «Я не можу вступити до Руху, бо маю отримати квартиру від держави — боюся, що викинуть з черги. Але передай гроші до каси Руху, тільки нехай не знають, що це від мене». А в очах стояли сльози.

З нашого відділу до Руху записався мій досвідченіший колега Олександр Майборода, який згодом, у 1993—1994 рр., навіть очолював Раду національностей Руху (у 2006 р. став заступником директора Інституту політичних та етнонаціональних досліджень НАНУ). Він чесно проаналізував джерела концептуальних помилок

⁹ У 1996 р. для мене стала честю його згода офіційно опонувати на захисті моєї докторської дисертації про становлення політичної опозиції в Україні. Символічно, що в дискусії на захисті взяв участь і Юрій Бадзьо, відомий дисидент, ідеолог Демократичної партії України, заснованої в 1990 р.

істориків, зокрема і власних [14]. Це стосувалося і мене, бо з відкриттям «білих плям історії» (як тоді казали, хоча насправді це були страшні, чорні сторінки) настав час змінювати підходи.

Відбувалося це просто. Моя перша публікація як співробітника Інституту являла собою односторінкові тези виступу на конференції молодих вчених 1986 р. під назвою «Неспроможність буржуазної концепції “модернізація — зростання націоналізму”»: зростає соціальна конкуренція між етнонаціональними групами — зростає і націоналізм, але цей процес не автоматичний. За твердження про «неспроможність» можна червоніти, і це мені потім довго пригадувала праворадикальна партія «Свобода». Невдовзі взявся за статтю про «критику буржуазних трактувань» відбудови промисловості України після 1945 р. Але у процесі роботи назва статті звучала нейтрально, у межах більш-менш виваженого діалогу [15].

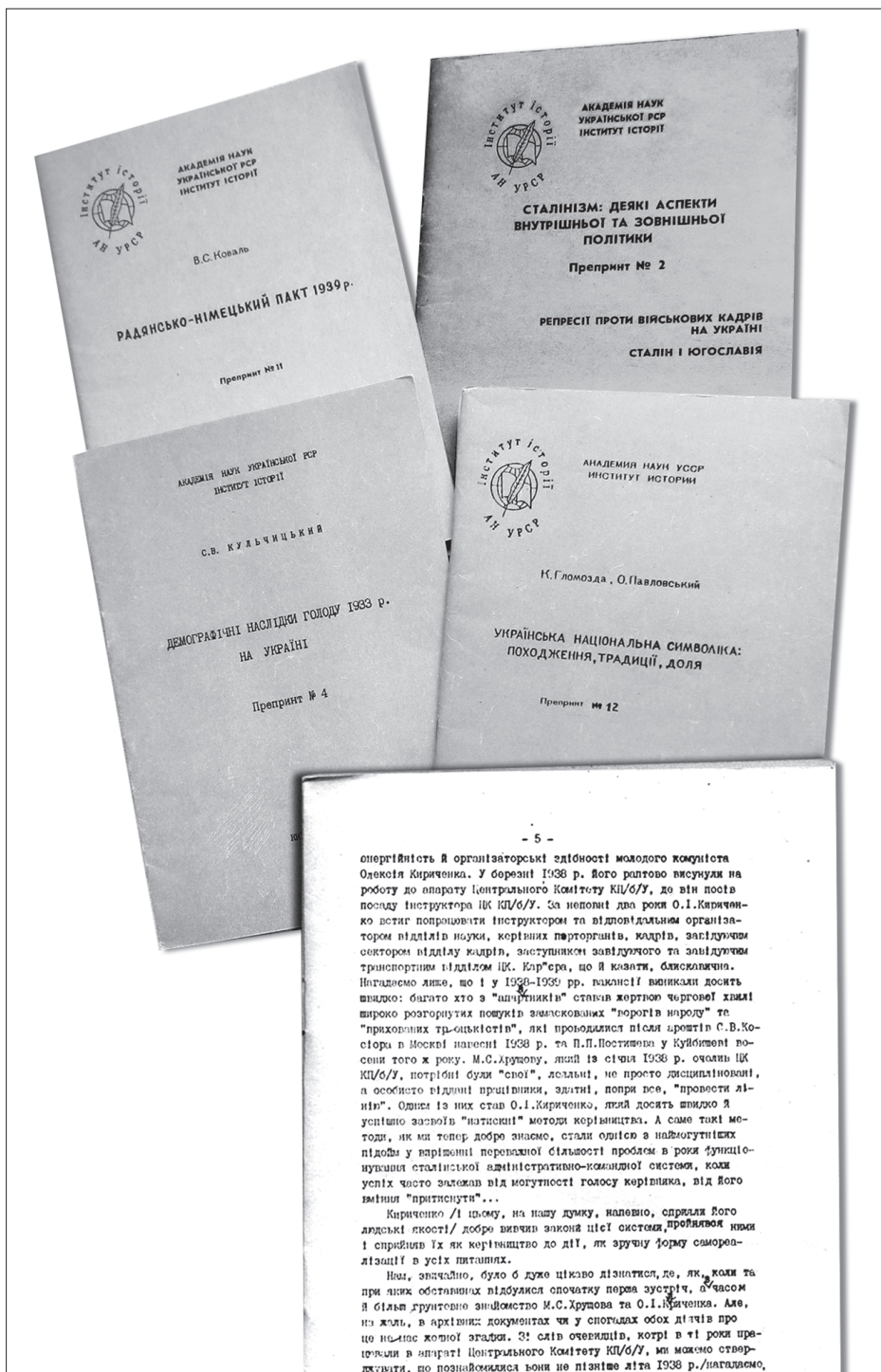
Хворостяний, як заступник директора Інституту, шукав нові форми роботи. Він запропонував оперативно видавати на ротاپринті машинописи до майбутніх статей (так звані препринти — preprints) (див. іл. 1).

Помилки виправляли ручкою. Хворостяний був головним редактором, а я — відповідальним секретарем редколегії. Перший із препринтів вийшов у 1987 р. під грифом «Для службового користування» в дусі жахливих радянських стереотипів. Ось матеріал «Центральна Рада. Зрада у Бресті» (відповідальність за назву несу я!). Про УПА написав В. Коваль теж із жахливими ідеологічними штампами. Але з'явилися абсолютно нові дані: «На час вигнання німецько-фашистських окупантів із Західної України УПА налічувала до 100 тис. чол., та стільки ж — бандерівське підпілля». Отже, це не були якісь «банди», а щонайменше форма громадянської війни. Тоді це було великим кроком уперед. Ще існувала така структура, як «Головліт» (цензура), та вона дозволила до друку ці цифри (насправді завищені).

Подальші препринти вже були відкритими з наскрізною нумерацією. До складу редколегії також увійшли В. Верстюк, В. Даниленко, В. Коваль, О. Майборода, О. Овсієнко, В. Смолій, Д. Табачник, І. Хміль. Літредактором була Віра Стехун з «УДЖ». У 1988 р. це були спроби з використанням радянської «класової» термінології бодай описати такі складні явища як Центральна Рада (Д. Яневський, В. Устименко) та махновщина (В. Горак) [16]. В № 2 препринтів за 1988 р., зокрема, була й стаття члена редколегії аспіранта Табачника про сталінські репресії — це вже не було чимось проривним, бо вписувалося в офіційний дискурс Москви із засудження сталінізму. Табачник був, безумовно, ерудованим і талановитим, хоча цинізм майбутнього глави адміністрації президента Л. Кучми й міністра у В. Януковича зашкалював уже тоді¹⁰.

На той момент я передплачував газети «Атмода» (Народний фронт Латвії), «Молодежь Эстонии» (ЦК комсомолу Естонії), «Советская Эстония» (ЦК КП Естонії). Там друкувалася критика радянської національної політики, висвітлювалася діяльність новостворених національних товариств.

¹⁰ Про його неправомірний захист докторської за «сукупністю праць» у 1995 р. і мій вимушений відгук див. тут: [9, с. 104—105].

Лл. 1. Перші препринти

Тоді Табачник і запропонував разом написати статтю до республіканської газети «Комсомольское знамя» (на сленгу — «Коза»): він — історичну частину про міжнаціональні відносини в СРСР у 20—30-х рр., а я — про народні фронти у «Прибалтиці», як в СРСР називали республіки Балтії. Та після редактора залишилася лише історична частина. Проте статтю видали під двома прізвищами — так я став співавтором згодом одіозного Табачника.

У моєму препринті № 3 в 1988 р. ще згадувалися «буржуазні українознавці» (хоча вже нейтрально, без критики), ішлося про індустріалізацію в Західній Україні, українізацію вищої освіти після Другої світової — ставився «плюсик» радянській владі [17]. Партія «Свобода» згодом за це мене теж нещадно критикувала (уже під час Євромайдану в нас склалися добрі робочі стосунки). Разом із тим, у цій статті вже йшлося про події 1953 р. в КПУ: як знімали з посад когось за «націоналізм», а когось за «неврахування національної специфіки»; яку складну гру вів Берія, коли того року КПУ вперше (!) очолив етнічний українець. Тобто, у 1988 р. вже стало можливим писати про залаштунки радянської системи. За матеріалами цього препринту швидко вийшла моя стаття, де нейтрально цитувалася західна історіографія [18]. Тоді вже публічно говорили про діалог із закордонними літературознавцями, але не між істориками. Тож невдовзі я спробував у препринтах заповнити цю прогалину [19].

У листопаді 1988 р. в Інституті відбулося обговорення виступу молодого історика С. Величенка з Торонто, видали препринт — це була чи не перша спроба надрукувати матеріал історика, якого раніше називали б «буржуазним фальсифікатором» [20].

Від препринтів 1988 р. ведуть відлік «Історичні зошити» [21, с. 3], хоча цей гриф з'явився лише в 1991 р., коли стало набагато легше апробувати нові ідеї. Одночасно в огляді «Історичних зошитів» [21] згадані лише 7 з 23 препринтів, виданих у 1988—1990 рр., тобто їх роль недооцінена¹¹. А тим часом уже в 1989 р. у препринтах співробітники Інституту писали про голод 1933 р., хоча ще не про «Голодомор» (С. Кульчицький), про пакт Молотова — Ріббентропа (В. Коваль), українську національну символіку (К. Гломозда, і чомусь під псевдонімом Д. Яневський)¹². В останньому ще була спроба узаконити синьо-жовту символіку паралельно з окремою офіційною [23].

Коли 9 травня 1989 р. до Вічного вогню в Києві рухівці вже несли синьо-жовті прапори, лише я ішов у колоні з прапором УРСР, аби бачили, що ми не проти радянської влади. Згадуваний В. Ткаченко запропонував обговорити своєрідний компроміс із прапором УРСР: поєднання жовто-синього й малинового («козацького») кольорів у пропорції 1 : 1, де вгорі домінувало б малинове тло, до якого

¹¹ Список препринтів та «Історичних зошитів» див. тут: *Інститут історії України НАН України*. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0002412>. Підзаголовок «Препринт» зникає з кінця 1992 р., коли в подібному «попередньому друці» вже не було потреби.

¹² На початку 1991 р. в дещо оновленому вигляді статті з перших препринтів побачили світ окремим виданням [22].

знизу припасовувалися дві стрічки — жовта й синя [24]. Для тодішньої офіційної науки це був крок вперед¹³. За 8 днів до розпаду СРСР до такого варіанту схилявся і Голова Верховної Ради Л. Кравчук [25]. Але національне відродження вже легітимізувало саме синьо-жовтий прапор.

На тлі становлення Руху й напередодні виборів на I з'їзд народних депутатів СРСР, на яких уже можна було висувати декілька кандидатів на одне місце, 2—3 березня 1989 р. до Києва приїхав Горбачов. Іду собі Хрещатиком, раптом зупиняється кортеж, виходить Горбачов із дружиною, Раїсою Максимівною. Поруч стоїть перший секретар ЦК КПУ В. Щербигський (пішов у відставку лише 28 вересня 1989 р.). Горбачов говорив правильні слова про демократизацію, а я не витримав і сказав, що в багатьох округах кандидати від КПУ ідуть без жодної конкуренції. Горбачов відповів загальними словами, а я знов про своє. Раїса Максимівна бере чоловіка під руку, переводить його погляд на інших людей і тема розмови змінюється. Брюховецький про цю несподівану зустріч сказав: «О, Бог все бачить» (спробував донести Горбачову правду). Тоді теж хвилювався, бо зрозуміло, що в оточенні були й кадебісти. Але в цей період страх швидко минав, і самовизначатися було достатньо легко: «ми» — за демократію, «вони» — проти.

Напередодні виборів знову почув ім'я Володимира Черняка, безпартійного економіста з АН, що для СРСР уже не було типовим. Він підтримував існування різних форм власності, згодом заговорив про необхідність політичного й навіть ідеологічного плюралізму — справжнісінька соціал-демократія! Черняк балотувався по центральному («Ленінському») округу Києва й запропонував мені бути його довіреною особою.

Ми працювали безплатно. Зараз важко повірити, а тоді навпаки — уявити, що колись це стане добрячим заробітком. Я стояв з великим агітаційним плакатом біля метро «Арсенальна»: «Голосуйте за Черняка, економіста, 48 років, безпартійного».

Черняк та інші демократи програли відомому кардіохірургу М. Амосову, який своїм авторитетом перегравав будь-яких кандидатів. Але за тодішнім законом мав обиратися ще й представник від усього Києва. Тут був лише один кандидат — секретар міськкому КПУ К. Масик. Тож контрагітація проста: «Вибори без вибору — викресли». Масик не набрав необхідних 50 % голосів усіх виборців. Ця поразка стала ударом по партапарату.

На одному з передвиборчих мітингів перед центральним стадіоном я закликав запобігти фальсифікаціям. Наступного дня в інституті Хворостяний запитує: «Що ти там наговорив?». Йому вже повідомили. Але він брав ризики на себе. Може щось до кінця і не осмислював, бо запитував, скажімо, чи справді я вважаю, що кримські татари мають повернутися до Криму. Я до цього дозрів, він — ще ні: процес переоцінки був поступовим.

¹³ За визначенням І. Колісник, на початку 90-х рр. уже йшлося про достатньо типовий шлях, коли нішу «критики буржуазних фальсифікацій» почали заповнювати «теорія і методологія та їх аналог у вигляді популярної на той час історіософії» [7, с. 42—43]. Але Ткаченко починав цей шлях чи не першим.

На той час ще не було вишуканих методів фальсифікації голосування, і ми контролювали цей процес дуже просто: двоє спостерігачів сидять біля урни й дивляться, як вкидають бюлетені. Якщо комусь треба відійти — один залишається. Технології «каруселі» з'явилися потім.

Після поразки Масика призначили нові вибори. Тоді й настав час Черняка, уже відомого загалу. Цього разу я відмовився бути довіреною особою: мені легше було виступати на зборах з висування Черняка в різних інститутах АН, ніж займатися оргроботою.

Інститут історії також висунув Черняка кандидатом. Провести збори допоміг Хворостяний, директор інституту Юрій Кондуфор не заблокував. Кондуфор був цікавою людиною, з гумором, людяним у спілкуванні, його любили в інституті¹⁴, хоча, безумовно, він був «ортодоксом» і боляче сприймав «перебудовчі» переоцінки. Але не заважав іншим «перебудуватися».

Зрештою, зійшлися два добрі кандидати. В. Карпенко — редактор «Вечірнього Києва», який довів наклад міської газети до 500 тис.! Та він був комуністом, а Черняк — ні. Відбулися перші виборчі теледебати. Ми, у команді Черняка, радили виступати на дебатах російською. Але Черняк вчинив принципово і це не зашкодило.

Після його перемоги я міг стати помічником депутата — це був би старт безпосередньо в політику. Та я обрав шлях академічний, бо здавалося важливим написати книжку за розширеними матеріалами дисертації — «Трансатлантичні дебати: поворот Західної Європи до розрядки та позиція США» (тоді ще російською мовою). Монографії в радянській науці цінувалися, видати їх було нелегко, не так, як зараз — приніс гроші й друкуєш будь-що. Це був би стрибок від молодшого до старшого наукового співробітника. Пізніше, під час виборів 1990 р., мені як безпартійному пропонували балотуватися. Але не наважився з тієї ж причини — завершував монографію. Хоча навряд чи міг серйозно сподіватися на перемогу. Були сильніші кандидати, наприклад, комуніст Андрій Куликов, але він не пройшов. Я допомагав йому, а по іншому округу трохи Ємцю, якому не завадили ні членство в компартії, ні робота у Вищій школі міліції. Він швидко став одним із лідерів Народної Ради (об'єднання опозиції, що становило третину парламенту). А от Хворостянному по Печерському округу відмовив, бо той не мав жодного шансу на успіх, а міг розколоти підтримку кандидата-демократа. Але Ігор Михайлович не злився (див. іл. 2).

У вересні 1989 р. разом із кількома членами НСП я взяв участь у роботі установчих зборів Руху. Та невдовзі поступово відійшов від Руху, як і Попович, Брюховецький тощо. Натомість, аби бачити на власні очі, відвідав у 1990—1991 рр. практично всі установчі з'їзди нових партій. Про кожний з'їзд писав замітки, носив їх до газети «Молода гвардія» Київського обкому комсомолу або до газети екологів «Зелений світ», чи ж до «News from Ukraine»¹⁵, де тоді працював А. Куликов

¹⁴ Про Ю. Кондуфора див.: [6, с. 307—308, 315—316].

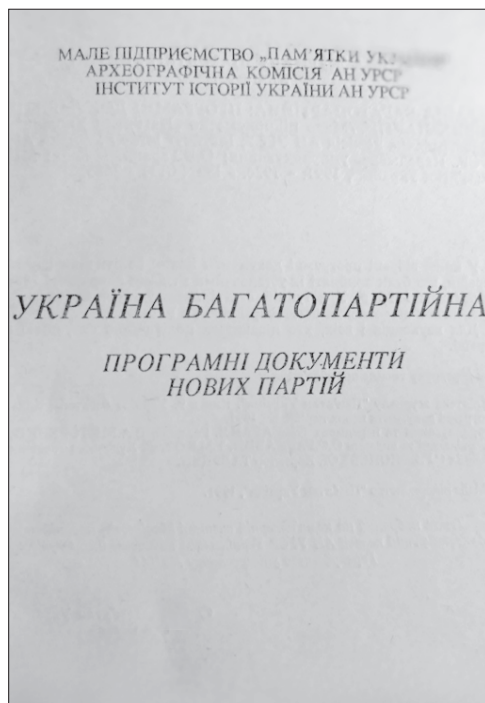
¹⁵ Орган Товариства зв'язків з українцями за кордоном. Хоча ця структура контролювалася КПРС та КДБ, але в умовах «перебудови» її газета, яка мала розповсюджуватися за кордоном, теж мусила починати писати гнучкіше.

Ил. 2. Автор з Ігорем Хворостиям під час його роботи в ООН (Нью-Йорк, 1995)

Ил. 3. Статті автора в газетах «Зелений світ» (1990. №7, липень) та «Молода гвардія» (1990. 20 червня та 29 липня)

Іл. 4. «Україна багатопартійна» (Київ, 1991)

(див. іл. 3). Згодом на базі цих матеріалів була підготовлена перша історія Руху та нових партій України [26].

Зродилася ідея: а чому б не видати програми нових партій? Це стало інтелектуальним викликом, бо у вступній статті вводилися нові поняття, зазначалися проблеми Руху й нових партій, необхідність достукатися до русифікованої частини населення. За умов «перебудови» комуністів називали ортодоксами, «консерваторами», натомість у класичних ідеологіях консерватори — праві, а комуністи — ліві. Усе це у вступі й пояснювалося, чим досі пишаюся [27, С. 5—28].

Знайшов кошти на публікацію. Геннадій Боряк (з відновленої в 1987 р. Археологічної комісії АН УРСР) особисто допоміг підготувати макет книги на комп'ютері, які тоді були рідкістю. Тож на форзаці книги поруч з виданням «Пам'ятки України» зазначений Інститут історії та Археологічна комісія (див. іл. 4).

Однаке пильне око директора друкарні уледіло: «Тут антикомуністичні програми, потрібна чиясь віза (підпис)». Та академік Кондуфор написав — «до друку». За що я вдячний комуністу Кондуфору. «Україна багатопартійна» побачила світ на початку 1991 р. й на той час стала досить відомим виданням, яке продавали, зокрема, і на мітингах опозиції.

Усвідомлення приреченості радянської системи визрівало поступово. Спочатку впали опори «розвиненого соціалізму», потім ленінізму й нарешті вся комуністична ідеологія. Тож коли на початку 1991 р. Хворостяний запропонував вступити до КПРС, я відмовився.

Мені близьким було бачення Партії демократичного відродження України (далі — ПДВУ), створеної колишніми членами «Демократичної платформи в КПУ» (серед співголів М. Попович, О. Ємець) [28]. ПДВУ допускала можливість конфедерації, у яку трансформується СРСР. Та провал путчу комуністів-«ортодоксів» у серпні 1991 р. відкинув такі перспективи. А коли наприкінці серпня вже ельцинська (!) Росія заговорила з незалежною Україною про територіальні питання, стало остаточно зрозуміло — з Москвою наші шляхи розходяться¹⁶.

Україна рухалася до референдуму 1 грудня, а ще влітку 1991 р. Брюховецький покликав мене деканом-організатором факультету суспільних наук відновленої Києво-Могилянської академії. На роль його референта я запропонував Наталку Шумкову — секретарку відділу зарубіжної історіографії — так ми увійшли до першої п'ятірки, що відроджувала Могилянку. Невдовзі до викладання в Могилянці долучилася низка моїх колег з Інституту історії¹⁷.

Роки, проведені в Інституті, згадую з ностальгією — відкриття правди, наші власні трансформації, участь у наукових змінах, процесах розпаду імперії. Важливо, аби історики-свідки цих подій докладалися до їх висвітлення, до усної історії, яка є живою і натхненною.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ / REFERENCES

1. Kolesnyk, I. Instytut istorii Ukrainy: nove ukrainske vidrodzhennia. Kyiv, 2016 [in Ukrainian]. [Колесник І. Інститут історії України: нове українське відродження. Київ: Ін-т історії України, 2016. 273 с.].
2. Smolii, V. (Ed.) & Rublov, O. (Comp.). Instytut istorii Ukrainy Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. Dokumenty i materialy. 1936—1991: u 2 kn. Kn. 2: 1947—1991. Kyiv, 2021 [in Ukrainian]. [Інститут історії України Національної академії наук України. Документи і матеріали. 1936—1991: У 2 кн. Кн. 2: 1947—1991 / Гол. редкол. В. Смолій; упоряд. О. Рубльов. Київ: Ін-т історії України, 2021. 630 с.].
3. Smolii, V. & Yurkova, O. (Eds.) Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. 1936—2006. Kyiv, 2006 [in Ukrainian]. [Інститут історії України НАН України. 1936—2006 / Відп. ред. В. Смолій; О. Юркова (відп. секр.). Київ, 2006. 818 с.].
4. Smolii, V., Udod, O. & Yas, O. Istoriia instytutiska, istoriia ukrainska (Yuvileini rozhdymy z akademichnoi problematyky). *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini*. 2012. 22: 5-44 [in Ukrainian].

¹⁶ У дискусії з українською стороною тодішній віцепрезидент РФ О. Руцькой начебто заявив: «Когда вы будете думать о том, чтобы не отдавать России Крым при распаде Советского Союза [...] то не забудьте, что у нас есть ядерное оружие». (Цитується за лекцією колишнього міністра закордонних справ Росії А. Козирева [29]).

¹⁷ А у 1995 р. до 40-ї річниці перемоги у Другій світовій війні в мене виникла ідея провести символічне примирення ветеранів Червоної армії (І. Хміль та пропонуваний ним І. Герасимов, очільник Ради Організації ветеранів в Україні) з відомими діячами ОУН та УПА (М. Лебедь, М. Прокоп), з якими мав зустрічі під час відрядження до США. Навіть склав проект спільного звернення. Але зрештою обидві сторони відхилили цю ідею [9, с. 101—102].

- [Смолій В., Удод О., Ясь О. Історія інститутська, історія українська (Ювілейні роздуми з академічної проблематики). *Історіографічні дослідження в Україні* / Гол. редкол. В. Смолій; відп. ред. О. Удод. Київ: Ін-т історії України, 2012. Вип. 22. С. 5—44].
5. Udod, O. *Ukrainska istorychna dydaktyka: akademichniy dyskurs (Do 80-richchia Instytutu istorii Ukrainy)*. Kyiv, 2016 [in Ukrainian].
[Удод О. Українська історична дидактика: академічний дискурс (До 80-річчя Інституту історії України). Київ: Ін-т історії України, 2016. 214 с.]
 6. Yas, O. “Na choli respublikanskoi nauky...” *Instytut istorii Ukrainy (1936—1986): Narysy z instytutsionalnoi ta intelektualnoi istorii (Do 80-richchia ustanovy)*. Kyiv, 2016 [in Ukrainian].
[Ясь О. «На чолі республіканської науки...». Інститут історії України (1936—1986): Нариси з інституціональної та інтелектуальної історії (До 80-річчя установи). Київ: Ін-т історії України, 2016. 542 с.]
 7. Kolesnyk, I. *Ukrainskyi istoryk ta Vlada: tochka nepovernennia. Istoryk i Vlada*. Kyiv, 2016. 11-53 [in Ukrainian].
[Колесник І. Український історик та Влада: точка неповернення. *Історик і Влада* / Відп. ред. В. Смолій; творч. керівник проекту І. Колесник. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2016. С. 11—53].
 8. Haran, O. *Vid Brezhnieva do Zelenskoho: dylemy ukrainskoho politoloha*. Kyiv, 2021 [in Ukrainian].
[Гарань О. Від Брежнєва до Зеленського: дилеми українського політолога. Київ, 2021. 250 с.]
 9. Velychenko, S. “Istoriia, istoryky y istoriopysannia sovietskykh chasiv”. *Interviu z Yaroslavom Dzyroi* (Kyiv, osin 1988). Ch. 1. *Historians.in.ua*. 19.06.2014. URL: <https://resource.history.org.ua/item/0018353> [in Ukrainian].
[Величенко С. «Історія, історики й історіописання советських часів». Інтерв'ю з Ярославом Дзирою (Київ, осінь 1988 року). Ч. 1. *Historians.in.ua*. 19.06.2014. URL: <https://resource.history.org.ua/item/0018353> (дата звернення: 12.03.2026)].
 10. Koval, V. *Politika i strategiia SShA vo Vtoroy mirovoy voyne: Problema parirovaniya ugrozy iz Evropy do pereloma v voyne*. Kyiv, 1987 [in Russian].
[Коваль В. Политика и стратегия США во Второй мировой войне: Проблема парирования угрозы из Европы до перелома в войне. Киев: Наукова думка, 1987. 332 с.]
 11. Koval, V. “Barbarossa”: istoki i istoriya velichayshego prestupleniya imperializma. Kyiv, 1982 [in Russian].
[Коваль В. «Барбаросса»: истоки и история величайшего преступления империализма. Киев: Наукова думка, 1982. 624 с.]
 12. Mace, J. *Communism and the Dilemmas of National Liberation: National Communism in Soviet Ukraine, 1918—1933*. Cambridge; Mass., 1983. 352 p.
 13. Pisia naryady. *Vechirniy Kyiv*. 1989. 11 kvit. [in Ukrainian]
[Після наради. *Вечірній Київ*. 1989. 11 квіт.]
 14. Maiboroda, O. *Natsionalna polityka yak sutsilne yavyshe: sumni pidsumky “krytyky” zakhidnykh kontseptsii*. Preprynt № 8(20). Kyiv, 1990 [in Ukrainian].
[Майборода О. Національна політика як суцільне явище: сумні підсумки «критики» західних концепцій. Препринт № 8(20). Київ: Ін-т історії України, 1990. 34 с.]
 15. Haran, O. *Vidbudova promyslovosti URSR u druhii polovyni 40-kh rokiv u vysvitleni zarubizhnoyi istoriografiiu*. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 1989. 4: 54-64 [in Ukrainian].
[Гарань О. Відбудова промисловості УРСР у другій половині 40-х років у висвітленні зарубіжною історіографією. *Український історичний журнал*. 1989. № 4. С. 54—64].
 16. Khvorostianyi, I. (Ed.) *Do pytannia pro rozstanovku politychnykh syl na Ukraini v 1917—1920 rr*. Preprynt № 1. Kyiv, 1988 [in Ukrainian].

- [До питання про розстановку політичних сил на Україні в 1917—1920 рр. Препринт № 1 / Гол. редкол. І. Хворостяний. Київ: Ін-т історії АН УРСР, 1988. 31 с.].
17. Khvorostianyi, I. (Ed.). *Zakhidna Ukraina: pershe desiatyrichchia pislia viiny*. Preprynt № 3. Kyiv, 1988 [in Ukrainian].
[Західна Україна: перше десятиріччя після війни. Препринт № 3 / Гол. редкол. І. Хворостяний. Київ: Ін-т історії АН УРСР, 1988. 32 с.].
 18. Haran, O. Problemy formuvannia natsionalnykh kadriv u zakhidnykh oblastiakh URSR u druhii polovyni 40-kh — 50-kh rokakh. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 1989. 10: 55-65 [in Ukrainian].
[Гарань О. Проблеми формування національних кадрів у західних областях УРСР у другій половині 40-х — 50-х роках. *Український історичний журнал*. 1989. № 10. С. 55—65].
 19. Haran, O. Radianski istoryky i zarubizhni ukrainoznavtsi: neobkhidnist dialohu. *Istoriia Ukrainy: novi pidkhody v istoriografii ta arkhеografii*. Preprynt № 10. Kyiv, 1989. 20-27 [in Ukrainian].
[Гарань О. Радянські історики і зарубіжні українознавці: необхідність діалогу. *Історія України: нові підходи в історіографії та археографії*. Препринт № 10. Київ: Ін-т історії АН УРСР, 1989. С. 20—27].
 20. Khvorostianyi, I. (Ed.). *Politychni ta sotsialni idei na Ukraini u 1650—1648 rr. Dyskusiia z kanadskym istorykom*. Preprynt № 5. Kyiv, 1989 [in Ukrainian].
[Політичні та соціальні ідеї на Україні у 1650—1648 рр. Дискусія з канадським істориком / Гол. редкол. І. Хворостяний. Препринт № 5. Київ: Ін-т історії АН УРСР, 1989. 17 с.].
 21. Reient, O. & Lysenko, O. *Istorychni zoshyty (ohliad vydan Instytutu istorii Ukrainy NANU za ostannie 10-richchia)*. Kyiv, 1997 [in Ukrainian].
[Реєнт О., Лисенко О. Історичні зошити (огляд видань Інституту історії України НАНУ за останнє 10-річчя). Київ: Інститут історії України НАНУ, 1997. 118 с.].
 22. Khvorostianyi, I. (Ed.). *Mynule Ukrainy: vidnovleni storinky*. Kyiv, 1991 [in Ukrainian].
[Минуле України: відновлені сторінки / І. Хворостяний (гол. редкол.), О. Гарань (відп. секр.). Київ: Наукова думка, 1991. 227 с.].
 23. Hlomozda, K. & Pavlovskiy, O. *Ukrainska natsionalna symbolika: pokhodzhennia, tradytsii, dolia*. Preprynt № 12. Kyiv, 1989 [in Ukrainian].
[Гломозда К., Павловський О. Українська національна символіка: походження, традиції, доля. Препринт № 12. Київ: Ін-т історії АН УРСР, 1989. 33 с.].
 24. Tkachenko, V. *Ukrainska natsionalna symbolika: u poshukakh formy i zmistu. Molod Ukraina*. 1989. 2 serp.; 3 serp. [in Ukrainian].
[Ткаченко В. Українська національна символіка: у пошуках форми і змісту. *Молодь України*. 1989. 2 серп.; 3 серп.].
 25. *Holos Ukrainy*. 1991. 15 serp. [in Ukrainian].
[Голос України. 1991. 15 серп.].
 26. Haran, O. *Ubyty drakona (Z istorii Rukhu ta novykh partij Ukrainy)*. Kyiv, 1993 [in Ukrainian].
[Гарань О. Убити дракона (З історії Руху та нових партій України). Київ, 1993. 200 с.].
 27. Haran, O. (Comp.). *Ukraina bahatopartiina: prohrarni dokumenty novykh partii*. Kyiv, 1991 [in Ukrainian].
[Україна багатопартійна: програмні документи нових партій / Передмова, упоряд.: О. Гарань. Київ, 1991. 192 с.].
 28. Tertychnyi, O. *Persha sprobа demokratychnoi budovy politychnoi partii v Ukraini: Avtobiografii ukrainskoi Demplatformy (1990—1991 roky)*. Dokumenty. Kyiv, 2014 [in Ukrainian].

- [Тертичний О. Перша спроба демократичної будови політичної партії в Україні: Автобіографія української Демплатформи (1990—1991 роки). Документи / Передмова О. Гарань. Київ, 2014. 157 с.].
29. Kozurev, A. "Brat'ям nashim ukrainsam ugrozhat yadernym oruzhiem — dlya menya eto bylo otkroveniem". *Republic*. 28.04.2012. URL: <https://republic.ru/posts/1783213> [in Russian].
- [Козырев А. «Братьям нашим украинцам угрожать ядерным оружием — для меня это было откровением». *Republic*. 28.04.2012. URL: <https://republic.ru/posts/1783213> (дата звернення: 13.05.2025)].

Надійшла / Received 17.04.2026

Прийнята до друку / Accepted for publication 23.06.2026

Oleksii HARAN

Doctor of Historical Sciences (Dr Hab. in History),

Professor at the Department of Political Science,

National University of "Kyiv-Mohyla Academy" (Kyiv, Ukraine)

haranov@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-5526-3006>

"PERESTROIKA" AT THE INSTITUTE OF HISTORY
OF THE AS OF THE UkrSSR: MEMOIRS OF AN "INFORMAL"
MEMBER OF THE "IDEOLOGICAL STRUGGLE SECTOR"

Aim. The "perestroika" period (1985—1991) in the then Institute of History of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR has been addressed in several general scholarly works and reviews of the Institute's activities; however, studies by Iryna Kolesnyk are specifically dedicated to this subject. These publications primarily focus on "top-down" processes, including leadership of the Academy of Sciences, the Institute of History, and department heads. However, the "bottom-up" dimension — individual experiences, emotions, actions, and the re-evaluation of personal trajectories — remains underexplored. These aspects are addressed in this memoir, which combines the perspective of a participant in the "informal movement" (i.e., newly established organizations operating outside the control of the Communist Party) with that of a young researcher working at the Institute during 1985—1991 in the Ideological Struggle Sector of the Department of Foreign Historiography. **Research Base.** This memoir is based on the author's personal experience, his own notes, documents from newly established organizations, and samizdat publications. The author's assessments are self-critical, albeit inevitably subjective. **Main Findings.** "Perestroika" at the Institute of History unfolded, to a great extent, through the agency of its staff, shaped by their professional, ideological, and moral choices, as well as by a gradual rethinking of history and politics. These dynamics became particularly evident in critical situations, and assessing such actions requires moving beyond simplistic interpretations. Approximately one-third of the staff joined the People's Movement of Ukraine (Rukh). The Institute's leadership did not obstruct these developments, and Deputy Director Ihor Khvorostianyi actively supported them. On his initiative, in 1988, the first — now largely forgotten — preprints were produced: typewritten articles reproduced by rotaprint, reflecting cautious innovation while still retaining Soviet-era clichés. Another lesser-known development was the creation of the People's Union for the Support of Perestroika. **Research Prospects.** Historians who witnessed these events should contribute to their documentation, particularly through oral history. Such sources will be invaluable to younger scholars studying both the period of "perestroika" and its historiography.

Keywords: "perestroika", Institute of History of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR, bourgeois Ukrainianists, ideological struggle, informal movement, the Rukh.